

ТУРКИЙ ХАЛҚЛАР ЭРТАКЛАРИДА БИР КЎЗЛИ ОДАМ ТИМСОЛИ

Ҳамза Камалович Алламбергенов
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти
Ўзбек адабиёти кафедраси ўқитувчиси

Ғайритабиий тимсолларнинг кўпчилиги универсал хусусиятга эга. Типологик ҳодиса сифатида қараладиган бу тимсоллар дунё халқлари мифологиясида ёки эртакларида мавжуд. Зотан, В.М.Жирмунский айтганидек, эртаklar – сеҳрли, ҳайвонлар ҳақидаги... эртаklar сюжетлари *халқаро характерга* (таъкид бизники – Ҳ.А.) эга [Жирмунский: 261]. Мифлар ҳақида ҳам шу фикрни илгари суриш мумкин. Дунё халқларининг турли даражадаги маданий қатламида истиқомат қилган халқларнинг, қабилаларнинг бадиий тафаккури ғайритабиий тимсолларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади. Маданий қатлам қанчалик қуйи босқичга боргани сари, ибтидоий тафаккур тарзини кўрсатадиган ғайритабиийлик шунчалик аниқ намоён бўлиб бораверади. Жумладан, самовий жисмлар билан инсоннинг маълум бир аъзолари ўртасидаги ўхшашликка асосланган ғайритабиий образлар ибтидоий образлар сифатида қаралиши мумкин. Масалан, орийлар яратган мифларда шу ибтидоий босқич сақланган. Орийлар қуёшни «осмоннинг кўзи» деб атаганлар. «Ригведа»да қуёш «Митранинг, Варунанинг ва Агнининг кўзи» деб таърифланади. Дарвоқе, «Ригведа»нинг яратилиши Ўрта Осиёдан милоддан олдинги иккинчи минг йилликда Ҳиндистонга кўчиб борган орийларнинг бадиий ва оғзаки ижоди билан боғлиқ [Олтун ёруғ: 8]. «Занд Авесто»да у «чопқир отлари бор чарақлаган қуёш Ахурамазданинг кўзи» деб тасвирланса, бошқа ўринда «икки кўз»га ҳамду сано ўқилади. Икки кўз – қуёш ва ойдир. Қадимги скандинавия халқларида жамики борлиқнинг отаси Один бир кўзлидир [Тайлор: 169]. «Икки кўзли» образига алоҳида урғу берилишидан маълум бўладигани, бир кўзли образ ибтидоий тафаккур босқичида одатдаги ҳол бўлган, инсоният икки кўзли жонзотни алоҳида таъкидлаган. Дунё

мифологиясидаги ва эртақларидаги бундай ғайритабиий тимсолларни ёки сюжетларни бир мақола доирасида таҳлил қилиш имкони йўқ, чунки материал кўп, уларнинг функцияси ҳам ҳар бир халқнинг тарихий, маданий, ижтимоий тараққиёт босқичларида маълум ўзгаришларга учраган, ғайритабиийликнинг барча хусусиятлари бирида мужассамлашган, бошқа бирида ибтидоий даражада қолиб кетган. Айни пайтда поэтик шакллар ҳам ўзгаришга учраган шу боис ғайритабиий тимсол мазмунида ҳам ўзгаришлар бўлган. Биз бу масалада юқорида баён қилинган ғайритабиий образ – бир кўзли жонзот ҳақидаги айрим фикрларимизни туркий халқлар эртақлари мисолида ўртага ташлаш билан чекланамиз. Жумладан, бир кўзли одам ёки уч кўзли одам каби персонажлар иштирок этган эртақлар дунё халқларининг ҳаммасида бор бўлиб, уларнинг қиёфаси ғайритабиий бўлгани боис, ғайритабиий вазифаларни бажариш учун яратилган [Мыфи н.м.: 246].

Тарих асарларида худди тарихий далил сифатида келтирилган бир кўзли жонзотлар ёки инсонлар тимсоли эртақларда учрайдиган шу қиёфадаги образлар билан деярли бир хил мазмун ифодалайди. Зотан, бу ғайритабиий образлар ё маълум бир дostonлардан олинган ёки тарих асарларида алоҳида урғу қаратилаётган халқнинг мифологик тасаввурлари асосида яратилган. Жумладан, Геродот «Тарих» асарининг тўртинчи китоби «Мельпомена»да бир кўзли одам ҳақида хабар беради. Прокониес ўлкасидан Каистробия ўғли Аристей ўз достонидан шундай воқеани ҳикоя қилади: Феб томонидан мағлуб қилинган Аристей исседонлар ҳузурига келади. Унинг ҳикоя қилишича, исседонлар ўлкасидан кейин аримасп қабиласи истиқомат қилади, аримасплар – бир кўзли одамлардир [Геродот: 190]. Бу тасвир тарихий воқеа эмас, балки Аристейнинг достонидан олинган лавҳа. Аримасп скиф тилида «бир кўзли» деганидир. Қуйидаги суратда аримасплардан кейинги ҳудудда истиқомат қиладиган ва олтин қўриқлайдиган мифологик мазмундаги гриф тимсоли тасвирланган. Аримасплар доимо грифлар билан ҳам, атрофидаги бошқа халқлар, жумладан, скифлар, исседонлар билан жанг қилиб келган.

Суратдан кўриниб турганидай, мифологик куш бўлган грифнинг калласи тасвири қанотли от тасвирини гавдалантиради, мана шу ҳолатда гриф аримасплар – бир кўзли халқ билан жанг қиляпти. Гриф олтин

кўриклайди, олтинлар аримаспларга кўшни юртда. Аримасплар эса олтинга эгалик қилмоқчи. Гриф шу ҳолатда қанотли кушни ва мифологик отни гавдалантиради. Қанотли от тимсоли Марказий Осиё тасвирий ва амалий санъатида, шу ҳудудда истиқомат қилган туркий қавмлар мифологияси кенг тарқалгани,

«Алпомиш» достонининг қорақалпоқ, ўзбек версиялари ҳақида биз илгари **китобимиз**да айтиб ўтганмиз [Алламбергенов 29-32]. Айрим тадқиқотчиларнинг тахмин қилишларича, аримасп халқи бронза даврида жанубий Сибирнинг кўчманчи скиф халқи бўлиши мумкин [Википедия]. Геродот Аристейнинг «Аримасплар ҳақида эпос» (ёки бу эпос «Аримасплар» деб ҳам юритилган) достони асосида баён қилган аримасплар азалдан мифологик образ бўлиб, жанговар қабила сифатида тасаввур қилинган.

Туркий халқлар эртақларида бир кўзли одам тимсоли давом этган. Қозоқ халқ эртақларида бу тимсол кўпроқ учрайди. Жумладан, «Ағайынды екі жігіт» деб номланган эртақда қаҳрамон юриб-юриб бир тоғда манглайда ёлғиз бир кўзи бор одамга дуч келиб қолади. Унга «Ассалому алайкум, ота», деб салом беради. Қизиғи шундаки, мазкур эртақда биз бир кўзли одам тимсолини бошқа кўпчилик манбаларда таърифланадигандек ёвуз қаҳрамон сифатида кўрмаймиз. Болани кўрган бир кўзли одам ҳам унга «болам», деб мурожаат қилади. Кимсасиз бу тоғда нима иш қилиб юрганини ва қаердан келганлигини сўрайди. Бола унга ота-онасиз, етим эканлигини, фарзанди йўққа фарзанд, подачиси йўққа подачи бўлишини айтади. Буни эшитган ёлғизкўз ундан ўзига фарзанд бўлишини сўрайди ва уйига овқатланишга таклиф қилади. Овқатланиб бўлишгач, ётар пайтида ёлғиз кўзли чол унга шундай дейди: «Ал, балам, сен ўйықтаганинда менен қорықпа. Менің көзім

караңғыда от боп жанып кетеді үйдің ішін жарық қып» [Қазақ халық әдебиеті: 232].

Шунда бола кўркмаслигини ва ташқарига чиқиб келишини айтади. Ташқарига чикқач, овқат пишириладиган темирни олов остига тиқиб қўяди. Чол ухлагач, унинг кўзи ўт бўлиб ёна бошлайди. Буни пойлаб ётган бола чол обдан ухлади деган пайтда ташқаридаги олов остига солиб қўйган темирини олиб келиб чолнинг кўзига тиқиб олади ва қочиб кетади. Мазкур сюжет қаҳрамони ёлғиз кўзли чолнинг яхшилигига яхшилик билан жавоб бермади. Унга меҳрибонлик кўрсатган, уйдан жой берган қаҳрамонга нисбатан, мени барибир ўлдиради деган кўрқув билан бўлса керак, ёмонлик қилади.

«Жалғыз көзді дәу» деб номланган қозоқ халқ эртагида бир кўзли одам дев сифатида талқин қилинади. Эртақ қаҳрамони ўзи билмаган ҳолда бир кўзли девнинг саройига келиб қолади ҳамда кимсасиз бўлган бу жойни макон тутиб юради. Бир куни овдан келгач, қаттиқ ухлаб ётганида ногоҳ ер силкинган каби кучли шовқиндан уйғониб кетади ҳамда ёлғиз кўзли девни учратади. Эртақда бир кўзли одам шундай таърифланади: «... мандайында жарқыраған жалғыз көзі бар дәу айғайлаған даусы жер жаратындай, астындағы мінген қара тұлпарының тұяғы тиген жер жерошақтың орнындай опырылып, буы бүрқырап, оқырынған күйінде сарайға шауып кіреді». [Қазақ халық әдебиеті: 238]

Эртақ қаҳрамони камон ўқи билан ёлғиз кўзли девнинг кўзига отади, уни яралайди. Уч кеча-кундуз олишиб девни енгади ва сарой ичидаги зиндонга ташлаб юборади. Эртақда бир кўзли девнинг енгилишига сабаб сифатида унинг қирқ кундан бери ухلامасдан ва овқатланмасдан эл оралаб, одамларга кўп зулм қилиб саройга обдон чарчаб-ҳориб келгани ҳам баён қилинган. У ҳар сафар саройга келгач қирқ кун ухлаб, яхшилаб дам олиб, куч тўплаб яна овга чиқиб кетар экан.

«Аламан мен Жоламан» деб номланган қозоқ халқ эртагида эса бир кўзли одам ялмоғиз сифатида намоён бўлади. Эртақда таърифланишича, ёлғиз кўзли ялмоғиз бир кунлик жойдан ўлжасини дамига тортиб олар экан.

Эртак қахрамони Аламан ёлғиз кўзли ялмоғиздан сеҳрли узук ёрдамида қутулиб қолади. Аламаннинг ўғли ялмоғизнинг ёлғиз кўзини ўқ билан уриб яралайди. Онасининг маслаҳати билан иккинчи марта ўқ узмайди. Чунки эртакда келтирилишича, ялмоғизнинг кўзига иккинчи марта ўқ отилса, кампир яна ўз ҳолига келиши мумкин. Бола ялмоғизнинг «Мард бўлсанг яна от» дейишига қарамасдан кутиб туради ва пировард ялмоғиздан қутуладилар [Қазақ халық әдебиеті: 262].

Ўрганилган манбалар асосида шундай хулоса қилиш мумкинки, бир кўзли одам тимсоли туркий халқлар фольклорида қадим илдизларга эга. Қолаверса, бу ғайритабиий тимсол кўп ҳолларда салбий қахрамонларга мансублиги эртакларда ўз ифодасини топган. Юқорида аримасп халқини Геродот урушқоқ халқ сифатида тасвирлаганидай, улар ҳақидаги оғзаки маълумотлар, қўшни халқларнинг тасаввурлари аста-секин ёйилиб бораверган. Ўрта Осиёнинг «Авесто»си, қадимги ҳиндларнинг «Ригведа»си, Геродот келтирган Аристейнинг «Аримасплар ҳақида эпос»идаги бир кўзли махлуқ ўртасидаги уйғунлик туркий қавмлар азалдан истиқомат қилган жанубий Сибирь ва Ўрта Осиё ҳудудида бир нуқтада туташади. Географик ҳудудлар ўртасида тарихий ва маданий алоқаларнинг мавжудлиги бу ўлкалардаги бадиий тафаккурнинг яхлитлигини ҳам таъминлаган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алламбергенов Ҳ. Ғайритабиий образларнинг мифологик асослари. Тошкент, «Мухаррир», 2013.
2. Википедия: Аримаспы
3. Геродот. История. -Научно-издательский центр «Ладомир», М.: 1993.
4. Жирмунский В.М. Сравнительное литературоведение. –Л.: Наука ЛО, 1979.
5. Мифынародов мира. Одноглазка. Энциклопедия. Том 2. 1992.
6. Олтун ёруғ. -1-китоб, Т.: Фан, 2009.
7. Тайлор Э.Б. Превобытная культура. –М.: Изд. Политической литературы. 1989.
8. Қазақ халық әдебиеті. Көп томдық. Алматы, «Жазушы», 1989.